

továbbította Gyöngyösinek.²⁶) Gedeon nemcsak sok könyvet vett, hanem, úglátszik, bőven költött, mert apja ekkor is és utóbb 1732-ben figyelmezteti, hogy „szépen bány a pénzdeddel és haszontalanságokra ne kölesed.”²⁷ Mégis, hazautazásakor 400 tallérral tartozott Gyöngyösi Pálnak és ezt az összeget Jablonszky útján 1734. februárjában küldi meg neki.²⁸ — Sok jó órát tölthetett a frankfurti ref. papnál (pastor seniornál) Causse Jánosnál, mert még 1737-ben is megemlékezik róla hegyaljai terméséből:

Die 25. Januarii Currentis — írja neki Causse — qui dies mihi sacer erit, (!) pretiosissimum vinum, Thokaiensis quavis nectare suavioris vadiculum grato ac laeto accipi animo.²⁹

Legtöbb szál azonban Gyöngyösiékhez fűzi. Mikor Gyöngyösi Pál még 1732. nyarán vagy ősz elején hazajön látogatóba, Rádayéknak is szívesen látott vendége. Visszaérkezése után Gyöngyösi Pál levélben köszöni meg előzékenységüket; levele 1732. december 1-én kelt.³⁰

Jámbor feleségem sok törődési, költségi, utazási után 16. Novembris hozzánk érkezett békességben, de feбри catharrali afflicta, in hunc usque diem. Az Tek. Urfinak küldött hordó borokat azon pecsét alatt az Tek. Urnak, intacte et intemperate megadta, és amit az impensákra rendelt költségben, szoros provisióval, megtarthatott, t. i. négy tallérokat is adminisztrálta. Sokáig lett utazása szegény feleségemnek az álnok Formánosoknak hiteltelensége miatt, de dicsőség a jó Istennek, hogy ha későre is, mindazáltal békével megjött. Itélem, hogy Ráday Gedeon Uram a Tekintetes Urat és a Teként. Asszonyt maga dolgairól genuine tudósította, azért nem véltem szükségnek, hogy én a Tek. Urnak és Asszonnak azokról írnék.

A szegény Társam nagy örömmel beszélte, hogy a Tek. Ur és Tek. Asszony ötet melly kedvessen látta és vele beszélgetett. A Jehova Isten álgya meg Kglteket hozzánk való tiszta indulatu tökellertes szeretetiért.

(A továbbiakban a kassai ref. egyház ügyét ajánlja Ráday figyelmébe.)

Gedeon, mint említettem, már Berlinben és Frankfurthban megkezdte a könyvek vásárlását, amelyekkel az apja által gyűjteni kezdett könyvtárt gyarapította és a maga nagy gyűjteményének alapját mevetette. Ez, az apjától belénevelt, Bél Mátyásnál még fokozódott és utóbb, az apja által is pártfogolt Bod Péter ismeretségével tetőpontra jutott szenvedélye hozta mind közelebb az irodalomhoz és juttatta utóbb ahhoz a csöndben vezető, irányító szerephez, amelyet legnagyobb érdemének tartunk.

BENDA KÁLMÁN:

HAJNÓCZY JÓZSEF SZÉLJEGYZETEI EGY NEVELÉSÜGYI TÖRVÉNYTERVEZETRE

1792. ősz

A magyar jakobinus perben 1795. május 20-án felségsértésért és hűtlenségért kivégzett Hajnóczy József, a polgári forradalom megvalósítására létesült „Szabadság és Egyenlőség Társasága” egyik igazgatójának¹ iratai közt egy keltezetlen nevelésügyi javaslat másolatát őrzik. (Jelzete: Orsz. Széchényi Könyvtár kézirattára. Fol. Lat. 3675. 1—11. fol.)

²⁶ U. ott, 493/c. sz.

²⁷ Gorzó Gellért id. m. és h.

²⁸ Gyöngyösi Pál ekkor értesíti Jablonszky Dánielt, hogy a 400 tallért megkapta s megküldi neki Ráday Gedeonnak annakidején sk. kiállított nyugtáját. Ráday-lt. II. cs. 493/c. sz.

²⁹ Causse János Rádaynak 1736. október 25-iki levelére írt válaszából. U. o. II. cs. 503. sz. —

A f. é. január 25-én, amely nap nekem szent lesz, hálás és vidám lélekkel megkaptam a legértékesebb bort, a hordócska, nektárnál is edesebb tokajit! — Megjegyzem, hogy a Rádayoknak a Hegyalján szőlőjük volt.

³⁰ U. ott, II. cs. 4. r. 453. sz.

¹ Hajnóczy József személyére és a jakobinus mozgalomban való szerepére lásd Benda Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai* eddig megjelent II. és III. kötetét (Bp., 1952), továbbá Bónis György sajtó alatt lévő életrajzát. Itt köszönöm Bónis György professzornak, hogy az itt közölt Hajnóczy-kéziratra figyelmet felhívta.

A konzervatív-reformer szellemben íródott javaslat az 1790/91-es országgyűlés 67. tc.-e által kiküldött tanulmányi reform-bizottság előmunkálatai során készült. Szerzője, ahogy a bizottság irataiból megállapíthatjuk, Prónay Gábor br. gömöri főispán, a bizottság egyik tagja volt.² A terv afféle megbeszélési alapul szolgálhatott. A tanulmányi bizottság, — ahogy a többi, ugyanekkor kiküldött bizottság is — 1791 augusztusában ült össze először. Ülésezésük csak pár napig tartott: számbavették a kidolgozandó kérdéseket és megállapították az egyes tagok munkakörét. Ezután a bizottság tagjai hazamentek, hogy otthon kidolgozzák javaslataikat. 1791 telén a bizottságok csak rövid üléseket tartottak, a részletek kidolgozását és a végleges javaslat elkészítését 1792 tavaszára halasztva. Ekkor azonban közbejött Lipót császár halála, majd a budai koronázó országgyűlés, úgyhogy csak 1792 novemberében folytatták a tanácskozást.³ Ez a javaslat a novemberi megbeszélések előtt íródott, de már a budai országgyűlés után, amelynek egyik törvénycikkére hivatkozik is. (Lásd a Projectum 7. pontját.) Így legvalószínűbben az 1792 augusztus—október hónapok közti időre tehetjük elkészítését.

Hogy hogyan került a javaslat másolata Hajnóczyhoz, nem tudjuk. Prónay Gáborral nem volt kapcsolatban, hogy tőle kapta volna meg, nem valószínű.

Az irat külsején lévő följegyzés szerint a másolat „Reviczky ülnök úr számára“ készült. Ez nem lehet más, csak Reviczky József, a debreceni kerületi tábla ülnöke, majd 1794-től kezdve a pesti egyetemen a politikai jog tanára. Reviczky viszont nem volt tagja a tanulmányi bizottságnak, és arról sem tudunk, hogy Hajnóczyval kapcsolatban állt volna.

Hajnóczy piros ceruzával a javaslat margójára írta néhol egészen részletes és kimerítő megjegyzéseit. Ezek a megjegyzések igen fontosak, nemcsak azért, mert elég korai időből és minden eddig ismertnél határozottabban fejezik ki írójuk radikális polgári szemléletét, amelyik élesen elvállik a rendi reformizmusnak a feudális intézményeket kisebb javítgatásokkal megmenteni igyekvő törekvéseitől, de fontosak azért is, mert belőle megismerhetjük a magyar jakobinusok egyik vezéregyéniségének, kis általánosítással talán úgy is mondhatjuk, a magyar jakobinusoknak nevelés- és oktatásügyi elgondolásait.

Hogy Hajnóczy megjegyzései eljutottak-e a javaslat kidolgozójához, hogy egyáltalában figyelembe vették-e azokat, nincs rá nyom, de nem is valószínű. A bizottságok munkája különben is a kezdeti lendület után hamarosan elakadt. Megbízásuk szerint az 1792-es országgyűlésen mutatták volna be végleges javaslataikat, — akkorra azonban el sem készültek munkájukkal. Később ugyan, 1792—93 folyamán javaslataikat végleges formába öntötték, de a reformról már senki sem beszélt többé, s a köznevelési bizottság javaslatait is irattárba kerültek.⁴

Az alábbiakban közöljük Prónay Gábor javaslatát, a megfelelő helyeken jegyzetként hozzáillesztve Hajnóczy megjegyzéseit.

PROJECTUM ARTICULI DE SYSTEMATE GENERALIUM PRINCIPIORUM NATIONALIS EDUCATIONIS

Dum natura et scopus nationalis educationis in eo defigatur, ut cuncti regni incolae eujuscunq[ue] classis, nationis et religionis educationem moralem et physicam eandemque litterariam institutionem regni constitutioni et ejusdem situi politico conformem accipiant.(1)

- (1) Hajnóczy megjegyzése: Determinandus hic est sensus verborum „situs politico“, ut homo intelligere queat, relate ne ad exteran an intrinsecum regni situationem intelligatur. Legislatores in condensis legibus claritate studere debeant, nam leges obscurae, ambiguae, equivocae, non nisi lites, jurgia, processus, iniquitates, injitiam, millefarias, vexationes, discordiam civilem et mille diversa mala generant, insecta advocatorum multiplicant, sportulas taxas judicum in infinitum augent, causantes vero et familias ad extremas incitas usque redigunt.

² A javaslat eredeti példánya, a köznevelési bizottság iratai közt: Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára. Fol. Lat. 695. I. 5/a—6/b fol.: Projectum illustrissimi domini baronis a Prónay circa principia nationalis educationis. — Bár a Hajnóczy iratai közt lévő másolat szövege szerint csak egy-két helyen egyezik ezzel a javaslattal, gondolatmenetének és mondanivalójának azonossága kétségtelenül teszi, hogy a bizottsághoz beadott irat egyik első fogalmazványával állunk szemben. — Prónay Gábor br., a bárói cím megszerzője, Gömör megye főispánja, II. József alatt a pozsonyi tankerület főigazgatója. Életéről, politikai hovatartozásáról (a fenti adatokból levonható következtéseken és azon kívül, amit a javaslat konzervatív-reformer szelleme elárul) semmit sem tudunk. (Vázlatos életrajza: Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel*, IX., 493. l.)

³ A bizottságok munkásságát részletesen ismerteti Mályusz Elemér, *Sándor Lipót főherceg-nádor iratai*. Bp., 1926, bevezetésében, 122. s. köv. l.

⁴ Lásd Mályusz, i. h.

Ideo status et ordinis relato deputationis regnicolaris super systemate generalium principiorum ejusdem nationalis educationis in sequelam articulo 15 et 67: 1791⁵ elaborato opere, sequentia principia annuente sua majestate sacratissima pro perpetuo et stabili norma,⁽²⁾ juxta quam universa publico nationalis educatio institutioque litteraria jurae supremae regiae inspectionis via legalium regni dicasteriorum exercenda ad scopum communis beatitatis dirigi debeat.

1° Cuncta instituta litteraria juxta eadem principia conformiter coordinentur ac ita per universum regnum partesque adnexas collocentur, ut scholastica juvenus illa cum commoditate accedere gratuitamque educationem atque eam institutionem litterariam, quam quisque statui suo maxime accomodam existimaverit⁽³⁾ consequi valeat; ut igitur.

Itt meg kell határozni a „politikai helyzet” szó értelmét, hogy meg lehessen érteni, vajjon küldölgokra, vagy az ország belső helyzetére kell-e vonatkoztatni? A törvényhozóknak a törvényhozásban vállgosságra kell törekedniök, mert a homályos, kéltérlemű, félreérthető törvények csak vizsályt, veszekedést, pörösködést, egyenetlenséget, igazságtalanságot, visszaéléseket, zaklatásokat, a polgárok közti széthúzást és még ezer más bajt okoznak; szaporítják az ügyvédek sáska-hadát, a végtelenségig megnövelik a bírák díjazását és pénzestársnyáját, a pörösködőket és családjukat pedig, miután belelovalták őket a pörbe, végső romlásba döntik.

- (2) Hajnóczy megjegyzése: „Perpetua et stabilis norma” esse non potest, nam prout rex successorem suum ad omnia ea quae ipse egerat observanda cogere non potest, ita nec corpus legislativum potest posteriorem legislativam potestatem ad aliquid obligare, nam si hoc facit, posterior legislativa potestas, non nisi simia prioris legislaturae foret, adeoque sine auctoritate legislaturae exercet, id quod absurdum est. Corpus legislativum potest itaque dum nationale constitutum semper alterare, immutare, innovare, meliorare, abrogare. Temeritatis ignorantiae vel malitiae signum dat haec deputatio, dum projecta sua perpetua et stabilia habere cupit et per hae legislaturae posteriori facultatem meliora projecta curendi penitus denegat. Omni scientia et summae perfectiones non nisi divinitati competunt, homines itaque de die in diem omnia meliorare possunt, et si legislatura posterior quidpiam in melius faciat, stultum, temerarium et malitiosum foret id non acceptare, cum scopus et finis unicus civitatis est sortem omnium civium de die in diem meliorare. Horatius dicit in Arte Poteicarum: „Summum ne medio, medio ne discrepet imum.” Si haec in arte poetica observari debent, quanto fortius invigilare debent legislatores suis operibus ut ea, in quantum humana perfectio admittit in omnibus partibus colateant. Num primus hic articulus cum penultimo cohaereat, judico omnium impartialitate lectorum relinquo.

„Örökvényű és állandó szabály” nem létezhet, mert ahogyan a király nem kényszerítheti utódát, hogy mindazt tiszteletben tartsa, amit ő tett, épúgy a törvényhozó testület sem kényszerítheti semmire az utána jövő törvényhozó hatalmat, mert ha ezt teszi, a későbbi törvényhozó hatalom csak az előbbi majmolná és a törvényhozással együttjáró tekintély nélkül működne, ami képtelenség. A törvényhozó testület tehát, ha országos jogkörű, mindig megváltoztathatja, átalakíthatja, megújíthatja, megjavíthatja vagy hatálytalaníthatja az alkotmányt. Vakmerőségről, tudatlanságról, vagy rosszindulatról tesz tanúságot a jelen bizottság, amikor azt kívánja, hogy tervezetét örökvényűnek és állandónak tekintsék és ezáltal eleve elvitatja a későbbi törvényhozástól annak a lehetőségét, hogy jobb tervezetet alkothasson. A mindentudás és a teljes tökéletesség egyedül az istenségnek jár ki, az emberek pedig napról-napra javíthatnak mindent, és ha a későbbi törvényhozás valamit jobbra tenne, ostoba, vakmerő és rosszindulatú dolog volna azt el nem fogadni, mikor az állam egyetlen célja és feladata az, hogy minden polgárának sorsát napról-napra jobbá tegye. Horatius mondja Ars Poeticájában: „A magasrendű ne térjen el a közepestől, a közepes pedig az alacsonyrendűtől.” Ha ezt a költészetben be kell tartani, mennyivel inkább kell örködniök a törvényhozóknak, hogy munkájukat, amennyire az emberi tökéletesség megengedi, minden részében összegegyeztesék. Hogy pedig ez az első szakasz összhangban van-e az utolsóelöttivel, ezt minden olvasó részrehajlatlan ítéletére bízom.

- (3) Hajnóczy megjegyzése: Non statui, sed talento, ingenio, capacitati, nam haec omnia non status, non nativitatis, sed naturae sunt dona, et ex sutore etiam possit Newton, Filangieri, Laudon, Vashington⁶ fieri, si natura illum talentis dotavit et si eadem

⁵ Az 1790: 15. tc. elrendelte, hogy „mivel az állam üdve leginkább az ifjúság nevelésén múlik”, a nemzeti nevelés általános elveinek kidolgozására országos bizottságot küldjenek ki, mely azután javaslatot terjessze az országgyűlés elé, hogy az azokat átvizsgálva és helybenhagyva a törvények közé iktassa. — A 67. tc. az országgyűlés által delegált bizottságok (köztük a tanulmányi bizottság) munkáját szabályozza és felsorolja tagjaikat.

⁶ Newton Isaac; Filangieri Gaetano (1752—1788) híres olasz jogtudós; Laudon Gedeon br. (1707—1790) tábornagy, Mária Terézia, majd II. József hadvezére; Washington George. Azaz Hajnóczy megjegyzésének értelme: akár természettudós, akár jogbölcselet, hadvezér vagy államférfi lehet belőle.

2do Publica haec institutio cuius civium classi subserviat, in publicis institutis litterariis cuncta eorum necessitati accomodata studia tradantur. Hinc praeter scholas triviales, quae basim omnis publicae institutionis constituunt ac ideo in singulis locis, ubi cujuscunq[ue] religionis cultus divinus viget, sed et in filialibus magis populosis introducendae sunt.⁷

Scholae etiam vernaculae, oppidanae, urbanae et capitales,⁸ item scholae grammaticae⁹ et gymnasia,¹⁰ academiae pro altioribus studiis in singulis regni districtibus¹¹ ac tandem academia omnium scientiarum seu universitas in medietate regni collocata ac rite coordinata¹² constabulantur et quae nondum existunt, successive (4) introducuntur. Porro pro majori nationis cultura, societas eruditorum,¹³ (5) academia liberalium artium,¹⁴

debite excolent. Non aliter ac illi, qui sunt excellentissimorum et quovis titulo dignissimorum filii, qui nonnunquam melius stivam et aratrum tractent ac opera Montesquieu volverent.

Nem helyzetéhez, hanem tehetségéhez, hajlamaihoz és képességeihez, mert mindezek a javak nem a társadalom állásának, vagy a születésnek köszönhetőek, hanem a természetnek, és a foltözvargából is válhat Newton, Filankieri, Laudon vagy Washington, ha a természet tehetséggel áldotta meg és ha ezt megfelelően kiművelte. Épügy, mint ahogy nem egyszer az előkelő és bármilyen címre méltó emberek fiait jobban tudnák az eke szarvát fogni, mint Montesquieut forgatni.

- (4) Hajnóczy megjegyzése: Non successive, sed tempus certum determinandum est, nam alios sensus vocis et legis etiam ad infinitam saecula detorqueri potest et intentio nunquam optatum sortietur effectum.

Nem „successive” (fokozatosan), hanem le kell szögezni a pontos időt, mert a szónak és törvénynek különböző értelmét az idők végtelenségéig el lehet csavarni, és a szándék sohasem éri el a kívánt eredményt.

- (5) Hajnóczy megjegyzése: Utique pro hac exigenda vel Berolino, Londino, Parisiis, Gottingae et celeberrimi viri in regnum vocari et bene solvi, aut nostra eruditissima subjecta et felicissima ingenia eorum mitti debent, ut sanctum hoc propositum optatum adipisci possit effectum.

⁷ A triviális-iskola elnevezés ebben az időben általában az elemi iskolát jelenti. Ezek fenntartói szinte kizárólagosan az egyházak voltak. (Lásd Fináczy Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. Bp., 1902. 275. s köv. l.) — A Projectum különben nem volt egészen tisztában a Ratio Educationis (1777) iskola-típusaival és azok elnevezésével. A köv. bekezdésben felsorolt iskolafajták egy része szintén a triviális iskolák fogalma alá tartozik, — magát a triviális iskola nevet azonban a Ratio nem alkalmazza.

⁸ A Ratio Educationis oktatási rendszerében a széles alapot a népiskolák alkották. Falvakban és mezővárosokban 1 vagy 2 tanítós (scholae vernaculae in pagis et oppidis), városokban pedig 3 tanítós (scholae vernaculae urbanae) népiskolák felállítását rendelte el. — „Scholae capitales” alatt nyilván a tankerületek székhelyén emelt nemzeti mintaiskolákat (scholae normales) érti, amelyek az elemi oktatáson kívül a tanítóképzést is végezték.

⁹ A grammatikai iskola az elemi fok utáni első lépcső volt. Tanulóit elsősorban a normális iskolák végzett növendékeiből szedte, s tanfolyama 3 év volt. A Ratio Educationis szerint feladata az, hogy iparosokat, kisebb városi alkalmazottakat, bányászokat és néptanítókat képezzen.

¹⁰ A két évfolyamos gimnázium azok számára létesült, akik a grammatikai iskolát elvégezve, tovább akartak tanulni. Legfontosabb tantárgyai a latin stilsztika és ékesszólás voltak. Az iskolát elsősorban a jómódú köznemesség fiait látogatták.

¹¹ A Ratio Educationis a nemesifjalk tanulmányainak betelözésére a gimnáziumok fölé ú. n. királyi akadémiákat állított, melyek két éves tanfolyamon gyakorlati jogi képzettséget adtak, hogy ezáltal az állam és a király számára jó tisztviselőket neveljenek. 1792-ben négy akadémia működött az országban: Nagyszombatban, Győrött, Kassán és Nagyváradon. A Projectum viszont tankerületenként 1—1, azaz összesen 10 akadémia felállítását kívánta.

¹² Érdekes és jellemző, hogy a Projectum nem mer állást foglalni az egyetem elhelyezésének kérdésében. Ekkor már régóta zajlott a vita: megfelelő környezetet Pest-Buda az egyetemnek, nem kellene-e inkább Esztergomba áthelyezni. Ez utóbbi álláspontot képviselte a klérus és általában a reakciós körök, velük együtt a Kancellária is, mondván, hogy az egyetem katolikus jellegű, így Esztergom megfelelőbb környezet számára, másrészt pedig a nagyváros légköre amúgy sem alkalmas az ifjúság nevelésére. Velük szemben viszont a haladás hívei és a protestáns megyék az egyetem Pesten hagyása mellett törtek lándzsát. (V. ö. Pauler Tivadar, *A bpi-i m. kir. Tudományegyetem története*. Bp., 1880. 303—312. l. és Mályusz Elemér, *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*, A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. I. 280. s köv. l.)

¹³ A Magyar Tudományos Akadémia felállításának szükségességéről éppen ebben az időben sok szó esett. Révai Miklós 1790-ben, az országgyűlés idején adta ki nyomtatásban Bessenyei György 1781-ben írt munkáját: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, s nem sokkal később saját tervét is: *Planum erigendae eruditae societatis, Hungaricae alterum elaboratius* címen. A tervek megvalósítását azonban elbukatta a Helytartótanács tanügyi bizottsága. (Az ekorbeli akadémiai törekvésekre v. ö. Döbrentei Gábor adatait, *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve*, I. (1833).)

¹⁴ Tudunkkal ez az első terv magyar képzőművészeti főiskola létesítésére. Felállítására csak 1871-ben került sor.

academia militaris pro iis, qui se militiae consecrare volunt,¹⁵ studium item montanisticum,¹⁶ nec non societas excolendae litteraturae et linguae patriae erigantur¹⁷ ac demum institutioni etiam sequioris sexus, ultra ea, quae in communibus vernaculis scholis docentur, (6) earumque probae nationali educationi prospiciantur.¹⁸ Quo vero

3o Institutio haec ubivis in publicis litterariis institutis gratuita sit. Elementares quidem scholae, privatae communitatum providentiae relinquuntur (7) et in quantum vires eorum, pro illarum dotatione non sufficient, per dominia quoque terrestria adjuvantur. (8) Cacterum cunctae fundationes pro educatione et institutione utriusque sexus juvenutis generantur vel etiam pro universitate, academiis et gymnasiis aliisque publicae educationis contuberniis speciatim factae unice in hos fines inalterabiliter impendantur, (9) neque ad alios ullo unquam tempore converti (10) aut a suprema inspectione et directione regia,

Ha ezt kívánjuk, akkor vagy Berlinből, Londonból, Párisból vagy Göttingából kell kiváló embereket az országba hívtatni és jól megfizetni, vagy a mi tudósainkat és kiváló tehetségeinket kell külföldre küldeni, hogy ez a szép terv elérhesse a kívánt eredményt.

- (6) Hajnóczy megjegyzése: Desiderantur legi ea omnia, quae pro erudienda et educanda juvenute tamquam projecta conscripto deputationis regnicolari tradita sint, secus iudicium de arduis his rebus ferri nequit.

Kívánatos volna, hogy elolvassák mindazokat a tervezeteket, amiket az ifjúság képzése és nevelése érdekében valaha írtak és az országos bizottságnak benyújtottak, különben nem szabad véleményt mondani ezekről a nehéz kérdésekről.

- (7) Hajnóczy megjegyzése: Comitatus ista relinquere non possunt, sed collegium quoddam institui debet, quorum membra annuatim per totum regnum scholas has visitabunt et tam academiae universali, quam Consilio Locumtenentiali super eo relationes suas dabunt, ut per haec duo fora defectus si qui forent, per bonas dispositiones meliorari possint.

Ezt nem lehet a megyékre hagyni, hanem külön testületet kell felállítani, amelynek tagjai évenként végiglátogatják ezeket az iskolákat az egész országnak és mind az egyetemes főiskolának, mind pedig a Helytartótanácsnak jelentéseket adnak róluk, hogy ez a két fórum az esetleges hibákat helyes intézkedésekkel orvosolhassa.

- (8) Hajnóczy megjegyzése: Omnes scholae a fundo studiorum vel bonorum ecclesiasticorum¹⁹ dotari debent, nam horum pars unum immediate ad mentem legum pro ostandis scholis deservire debent, domini terrestres non nisi onera civitatis cum reliquis cunctis portare debent.

Minden iskolát a Tanulmányi Alapból, vagy az egyházi javakból kell fenntartani, mert ennek egy része a törvények értelmében közvetlenül az iskolák fenntartására kell, hogy szolgáljon, a földesuraknak pedig az állam terheit az összes többi emberrel együtt kell viselniük.

- (9) Hajnóczy megjegyzése: Confirmat id, quod superius dictum est, erga non ad opipara prandia, caenas Sardapanali et scortationes cleri et religiosorum.

Megerősíti azt, amit fentebb mondtunk, tehát nem a papság és a szerzetesek fényűző ebédeire, vacsoráira, mulatozásaira és kicsapongásaira.

- (10) Hajnóczy megjegyzése: Salva tamen clausula: salus populi suprema lex esto.

De érvényben marad a záradék: „A nép üdve legyen a legfőbb törvény.”

¹⁵ A katonai akadémia felállításáról azután az 1808. 7. tc. intézkedett, de az udvar gáncsoskodásai miatt gyakorlati megvalósítására csak az 1830-as években került sor.

¹⁶ Bányászati szakiskolák felállítása csak 1873-ban történt meg.

¹⁷ A Projectum készítője valószínűleg az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot tartotta szem előtt példaként, melynek megalakítását 1791-ben mondotta ki, Aranka György indítványára, az erdélyi országgyűlés. (Rubinyi Mózes, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. Magyar Nyelv*, VII. 1944, 148. s. köv. 1.)

¹⁸ A Ratio Educationis leányok számára csak a legelső iskolákat nyitotta meg. Az 1806-os, 2. Ratio Educationis már magasabb iskolákat is tervbe vesz számukra, de megvalósításuk elmaradt.

¹⁹ A Tanulmányi Alapot a feloszlott jezsuita rend vagyonából hozta létre Mária Terézia királynő, 1780-ban. II. József még növelte az Alapot az általa megszüntetett szerzetesrendek vagyonának részbeni hozzácsatolásával.

via politici dicasterii (11) ad mentem fundatorum exercenda (12) avelli volant; provisione tamen art. 26: 1791 quoad fundationes scholarum evangelicarum utriusque confessionis, earumque administrationem ultra quoque in salve relicta. (13)

4° Quemadmodum objectum omnis publicae educationis constituunt curae illae, quae in formando juvenis animo, intellectu et corpore versantur, animus vero duplici ratione fingitur, doctrina videlicet religionis, (14) et philosophia morum; ita praecipuum institutionis publicae objectum sit doctrina religionis, quae cujusvis religionis consortibus juris ex fontibus (15) et separatim, ea tamen ratione tradenda erit, ut omnis haec religionis doctrina procul absit ab odio in prima adolescentia erga diversas religiones inscillando, (16) verum potius mutua charitas (17) et amicitiae studium animis concivium jam in prima

- (11) Hajnóczy megjegyzése: „Via politici dicasterii“ — sunt voces superfluae, nam inspectio regia utique per histriones agere non solet.

„Az állami főhivatal útján“ fölösleges kifejezés, mert a királyi felülvizsgálatot úgy sem komédiások szokták elvégezni.

- (12) Hajnóczy megjegyzése: „Ad mentem fundatorum“ debet deleri mortui vivos obligare ad aliquid nisi viventes ipsi sanae rationi, spontanea renunciare velint, non possunt, et cum fundatorum mens laqueis superstitionum irretita saepius cum emolumento boni publici in collisione fuit necessarium est non ad fundatorum mentem, sed ad rationem emolumentum corporis et felicitatis publicae exercere.

„Az alapítók szándéka szerint“: ezt ki kell hagyni; a halottak az élőket nem kötelezhetik valamire, hacsak az élők önként le nem mondanak józan eszükéről; és ha az alapítók szándéka az előítéletek hálójába bonyolódva, gyakran összeütközésbe került a köz javával és érdekével, akkor nem az alapítók szándéka hanem a test javai és a közjó érdeke szerint járjanak el.

- (13) Hajnóczy megjegyzése: Clausula, quoad evangelicos, est in congrua tacitum quoddam odium religionarium et juribus humanitatis atque fini civitatis adversa est, nam omnes hae fundationes in unum conferri et omnes expensae exindo omnibus sunt suppeditandae, nam omnes sumus aequales vices et omnes sub eodem humanitatis vexillo militare tenemur.

A szakasz, amennyiben a protestánsokat illeti, titkos vallási gyűlölködést árul el és az emberi jogokra és az állam célkitűzéseire ártalmas, mert mindezeket az alapítványokat össze kell vonni és minden költséget azután mindenkire ki kell róni, mert mindnyájan egyenlő polgárok vagyunk és mindnyájan az emberiség ugyanazon zászlaja alá tartozunk.

- (14) Hajnóczy megjegyzése: Doctrina religionis se a superstitione et his junctis principiis et dogmaticis erroribus avelletur tam simplex est, ut ea non alio institutore, quam eo, qui philosophiam morum docet egent.

A vallás tanainak a babonától és a vele összefüggő elvektől és a dogmai tévedésektől való elválasztása annyira egyszerű dolog, hogy ehhez nincs más tanítóra szükség, csak az erkölcsfilozófia oktatójára.

- (15) Hajnóczy megjegyzése: Ergo omnes isti impuri fontes, unde hucus guttor mala, scelera, bella, homicidii, superstitiones emanarunt, sunt igne concremandi, ne vel memoria horum nostrum cultiorem posteritatem ullaatenus vexari possit.

Tehát mindazokat a tisztátalan forrásokat, ahonnan a romlottság, a bűnök, háborúk, gyilkosságok és babonák fakadtak, tüzre kell vetni, hogy még az emlékek se zaklathassa ezután a műveltebb utókor.

- (16) Hajnóczy megjegyzése: Ergo deputationes ipsemet agnoscent, quod prius odia instillarunt, consequenter eos, qui haec instillarunt ab educanda et erudienda juventute tamquam labem contagiosam removebunt, nam si causa non amoveatur, effectus nunquam cessabit.

Tehát a bizottságok maguk ismerik majd fel, hogy azelőtt gyűlöletet szítottak, s azokat, akik ezt szították, mint fertőző ragályt távolították majd el az ifjúság neveléséből és oktatásából, mert ha az okot nem szüntetik meg, a hatása sohasem fog megszűnni.

- (17) Hajnóczy megjegyzése: „Mutua charitas“ etc. Haec omnia philosophia morum docere debet, nam in manibus ecclesiasticorum mutua charitas et amicitia maximo

aeate profundissime instilletur, philosophia vero morum, cum haec apud omnes non obstante religionum discrimine eadem esse debeat, cunctis aequa ratione tradatur. — Universim autem in educatione publica in modus ineatur, ut natio haec libera (18) et peculiari constitutione gaudens, ipsam etiam educationem generosam et non servilem accipiat; (19) honorisque stimulis potius, quam metu poenarum regatur, animisque juven-

periclitantur; exempla ei quotidiana experientia nos haec docent, et ab hominibus, qui nec patriae cives nec patres esse volunt, hae qualitates desiderari non possunt, consequenter nec erudire, nec educare, nec civilibus negotiis se immiscere eisdem licitum esto.

„A kölcsönös szeretet“ stb.; mindezt az erkölcsfilozófiának kell tanítania, mert a papok kezében a kölcsönös szeretet és barátság igen nagy veszélyben van; erre tanítanak a mindennapi tapasztalat példái; az olyan emberektől, akik sem a hazá polgárai, sem apák nem akarnak lenni, nem is lehet megkívánni ezeket a tulajdonságokat, következésképpen nem szabad, hogy tanítsanak, neveljenek, vagy a polgári ügyekbe beleavatkozzanak.

- (18) Hajnóczy megjegyzése: *Natio haec, quae jura naturae humanitatis ignorat, nihil minus, quam libera est, nisi per libertatem dicasteriorum illimitatam legibus abutendi seque supra leges extollendi facultatem, magnatum episcoporumque efrena, minores conditionis nobiles, civis et rusticos omnimode vexandi licentiam intelligere velis, nam in Hungaria non leges sed dicasteria, omni personali merito destitui tituli et pecuniae regnant, consequenter nemo, qui haec non possidet se liberum impune dicere potest. Natio haec est saltem colonia Austriacorum, natio quae in titulis et imaginibus stupet, vanis pompis et ceremoniis more barbarorum delectat idola adorat, quae sibimet ipsi finxit, praelatis, magnatibus non vero legibus reverentiam monstrat, invida inconstans meticulosa est, non est libera, nec meret, ut aliqua de eo fiat.*

Ez a nemzet, amely az emberi természetjogot nem ismeri, minden inkább, mint szabad, ha csak a szabadságon nem azt értjük, hogy a hivataloknak korlátlan hatalmuk van arra, hogy túltegyék magukat és visszaéljenek a törvényekkel, a mágnásoknak és püspököknek pedig féktelen szabadságukban áll, hogy a kisebb nemeseket, polgárokat és parasztokat mindenféleképpen zaklassák; mert Magyarországon nem a törvények uralkodnak, hanem a hivatalok, a minden személyes érdemtől független címek és a pénz; tehát senki, akinek ez nincs birtokában, nem nevezheti magát büntetlenül szabadnak. Ez a nemzet az osztrákok gyarmata, mert az a nemzet, amely címeket és jelképeket csodál, a hiú pompában és szertartásokban barbár módon gyönyörködik, bálványokat imád, amiket maga alkotott magának, a főpapok és mágnások iránt viseltetik tisztelettel a törvények helyett, irigy, állhatatlan és kicsinyes, — ez a nemzet nem szabad, és nem is érdemli meg, hogy azzá legyen.

- (19) Hajnóczy megjegyzése: *Consequenter coram magnate, episcopo et aliquo inepto referente non serpat, eis manus non deosculatur, in patvaria principali cothurnos non detrahat, vel ephebum non agat, apud protonotarios palotásium non faciat,²⁰ orbiculos ad mensam, tamquam servus non communes distribuat, ligulis crucibus et stellis in pectore, sicut scholam frequentantia infantes non delectatur, quin vilipendere sciat, titulos inanes vilipendat, et non nisi talentis, virtutibus et meritis sit excellens, nobilitatemque prout Verboeczius dicit in virtute ponat, Denique in tenero adhuc aetate sunt cuilibet sequentes versus Juvenalis inculcandi:*

*Fortem posce animum, mortis terrore vacantem
qui spatium vitae extremum inter munera ponit
naturae, qui ferre queat quoscunque dolores,
nesciat irasci, cupiat nihil, potiores
Herculis aerumnas ducat saevosque labores
et Venere et plumis et coenis Sardanapali.²¹*

Ebből következik, hogy a mágnás, püspök, vagy valami ügyetlen kis hivatalnok előtt ne csúszom-másszon, ne csókoljon nekik kezét, felteesse irodájában ne vesse le cipőjét és ne viselkedjen félnék gyermek módjára; az ítélőmesterekkel ne játssza a palotást, ne hordja az asztalánál inas módjára a használati tárgyokat, ne bűszkélkedjék szalagokkal, csillagokkal és keresztekkel a mellén, mint az iskolás gyermekek, sőt tanulja meg ezeket semmibevenni, vegye semmibe az üres címeket és csak a tehetségben, erényekben és érdemekben legyen kiváló, a nemességet pedig, ahogy Verbóczy mondja, az erényben lássa. Végül pedig

²⁰ A főúri kastélyokban, a palotákban szolgálatot teljesítő belső férfiscéléket hívták „palotásnak”. A közbeszéd palotásoknak nevezte azokat a jurátusokat is, akik a Királyi Táblán, az ítélőmesterek mellett a hivatali (palotai) szolgálatot végezték.

²¹ Juvenalis X. szatirájának 367. s. köv. sorai, nem egészen szószérinti idézetben.

tutis prout aetate creverit, procurandae publicae felicitatis studium altius infigatur, ut vero agrestes etiam regni incolae et ii, qui unice industria vivunt, praeter communem morum doctrinam speciatim in iis quoque informentur, quae illos ad amorem principis (2) et regni constitutionis, (21) cui securitatem (22) suarum personarum et rerum debent,

már a zsenge korban be kell véteni mindenkinek az elméjébe Juvenalis következő sorait: Erős lelket akarj, mely nem érez halálfélelmet, mely az élet végső határát a természet egyik ajándékának tekinti, el tud viselni bármilyen fájdalmat is, nem ismeri a haragot, nem vágyik semmire és többre tartja Herkules nehéz életét és sok küzdelmét Venusnál, puha párnáknál és Sardanapalus lakomáinál.

- (20) Hajnóczy megjegyzése: Si ad amorem erga principem doceant, certe egregie faciunt, nam hucadusque nonnisi odio-instillarunt, quorum luculenta et historia regni et acta diaetalia representationesque comitatum dant testimonia.

Ha a fejedelem iránti szeretetre tanítanak, bizony nagyon jól teszik, mert mostanig csak gyűlöletet szítottak, amire nyilvánvaló tanúbizonyságokat nyújt az ország története, a diétai iratok és a megyei fötterjesztések.

- (21) Hajnóczy megjegyzése: Constitutionem regnum nostrum hucusque nullam habet et si quis dicat aliquam habere, vim vocis *constitutio* intelligere non videtur.

Országunknak mind a mai napig semmiféle alkotmánya nincs, ha pedig valaki azt mondja, hogy van, úgy látszik, nem érti az alkotmány szó igazi értelmét.

- (22) Hajnóczy megjegyzése: Securitas hic nulla est, nisi ea, quam rex ipse dat, nam magnates mille modos habent non solum civis ignobilis et rustici, sed etiam Hungarici nobilis proprietatem rerum auferendi et sibi appropriandi, ideo tot hodie in regno nostro ad pauperiem redacta nobilium lugent familiae atque bona sua in magnatis oppressoris manibus versari vident. Securitas personarum pro ignobilibus nulla est, quia haec nonnisi ad nobiles privilegialiter extenditur, et sub legum praesidio nemo se tutum dicere potest, nam legibus patriis magnates et politica dicasteria suam privatam voluntatem substituunt atque ita jura sancta civitatis mille modis divexant et usurpant. Illi se supra nobiles extollunt, hos ad suum dirigunt finem eisque dignitates varias quasi supremi rerum arbitri promittunt, ut nulla proposito eorum fiat ex parte nobilium oppositio. Ignobiles e numero populi excludunt, ne ad gerenda officia etiamsi Solonis sapientia praeditus foret, admittunt. Pauperior nobilis, si ad aliquem eluctari cupit gradum, coram magnati vel praelato serpere debet, ab his pro gratia flagitare cogitur aut quoquo modo nepotismum magnatis ingredi illi oportet. Constitutio regni nostri itaque nullam securitatem et nulla commoda ostendunt, nam regnum in quo nullus existit fundus nationis, est pauperrimum, consequentur in Hungaria nulla fere navigatio, nullum fere commercium, nullae gens fabricae et manufacturae deprehenduntur, omnia ista humanae felicitatis vehicula, quasi aeterna nocte conspulta jacent. Rusticus nunquam scit exacte, quantum quolibet anno contributionis pendere debeat, ideo languent agricultura, industria, nam quo industriosior rusticus est, eo plus pendere debet, quamvis non plus terrae habet ac alter, qui piger est et stertendo totam transigit vitam. Regnum nostrum a vero scientiarum flore alienum est, nullius scientiarum amatoribus stimulus subministratur, nullus inventoribus honor attribuitur et exesuitae omnem impendunt operam, ne libri scientifici in linguas Hungaricam, Slavonicam, Illiricam et Germanicam vertantur, metuunt enim, ne plebs lumen necessarium obtineat atque ita novam justitiae virtutisque conformem sub protectione et auspiciis regis sibi condant politicam constitutionem.

Nincs itt semmiféle biztonság, hacsak az nem, amit maga a király ad, mert a főuraknak ezer módjuk van, hogy ne csak a nem nemes polgár és paraszt, hanem a magyar nemes birtokát is elvegyék és kisajátítsák, ezért színlódik manapság országunkban annyi szegénységbe jutott nemes család, és látja, hogyan kerül vagyona a főuri sorba jutott elnyomó kezébe. A nem-nemesek számára nincs személyi biztonság, mert ezt kiváltsággként csak a nemesekre terjesztik ki, és senki sem mondhatja magát biztosnak a törvények oltalma alatt, mert a mánások és állami hivatalok a törvényeket saját személyes akaratukkal helyettesítik; így az állam szent jogait erőfeleképpen megcsorbítják és visszaélnék vele. Ezek a nemesek fölé helyezik magukat, saját céljaik szolgálatába állítják őket és mint az ország legfelsőbb urai, mindenféle méltóságokat ígérnek nekik, hogy a nemesek részéről semmi ellenállásba ne ütközzenek terveik. A nem-nemeseket nem tekintik a néphez tartozónak, és még ha Solon bölcsességével lennének is megáldva, a hivatalviseléshez nem veszik be őket. A szegényebb nemes, ha valamilyen rangra akarja felküzdeni magát, térdre kell, hogy csússzon a főúr vagy a főpap előtt, kegyeikért kénytelen könyörögni, vagy bármilyen módon is a főúr pártfogását kell elnyernie. A mi országunk alkotmánya tehát semmiféle biztonságot és semmi előnyt nem nyújt, mert az az ország, ahol nincs semmi nemzeti vagyon, nagyon szegény; ebből következik, hogy Magyarországon majdnem semmi hajózás, vagy kereskedelem nincs; semmiféle gyár vagy üzem nem

impellant; — in libellis pro lectione scholarum vernacularum destinatis, ea etiam modo captui illorum accomodo pertractabuntur, quae multiplicia in illos etiam redundantia constitutionis regni commoda uberius ostendant.

50 Cum porro ingenium liberalibus artibus excolitur, cunctae disciplinae in publicis institutis litterariis, iuxta punctum 2um doceantur, quae cujuslibet futurae vitae usibus maxime conveniant atque in aliis exteris universitatibus et academiis tradi solent; eaque in variis regni districtibus et comitatibus proportione, ut pro singulis statibus et conditionibus, in politico regni situ necessariis (23) apta subjecta sufficienti numero praeparantur, atque necessariis notionibus exulti, conformem constitutioni regni educationem (24) accipiant; consequenter privata studia (ad quam classem omnia illa etiam referentur, quae ad normam communis systematis quoad Evangelicos nihilominus utriusque confessionis in sensu art. 26: 1791 coordinandi, exacta non sunt, aut a paucis abmodum ac ad aemulationem promovendam minus sufficienti numero discipulis frequentantur) (25) non secus admittentur, quam si illi, qui in iisdem edocti fuerint, in publicis institutis consuetis examini- bus semet subjecerint, ut de uniformi illorum quoque educatione et institutione publicum adsit testimonium.

Quemadmodum enim parte ex una providendum est, ut patria juvenus universim scholas publicas, summa qua fieri potest, commoditate frequentare possit, neque ullus cujuscunque conditionis publico hoc educationis et institutionis beneficio excludatur, ita

foglalkoztatja az embereket: az emberi boldogságnak mindezek az előmozdítói mintegy örök éjszakába temetkezve, parlagon hevernek. A paraszti sohasem tudja pontosan, hogy évenként mennyi adót kell fizetnie, tehát pang a földművelés, az ipar, mert minél szorgalmasabb a paraszti, annál többet kell fizetnie. bár nincs több földje, mint a másiknak, aki lusta és egész életét végighorkolja. Országunktól távolesik a tudomány igazi virágzása; a tudományok kedvelői semmi ösztönzést nem kapnak; a feltalálóknak semmi megbecsülést nem juttatnak és az ex-jezsuiták minden erejüket latbavetik, hogy a tudományos könyveket ne fordítsák le magyar, szlovák, horvát vagy német nyelvre; félnek ugyanis attól, hogy a nép elérje a kellő felvilágosultságot és új, az igazságnak és jónak megfelelő politikai alkotmányt szerez magának a király pártfogásával és jóváhagyásával.

- (23) Hajnóczy megjegyzése: Verba haec „pro singulis statibus et conditionibus in politico regni situ necessariis“ clariori egent explicatione, nam sunt verba obscura incoherentia, sensus eorum definiendus, determinandus est.

Ezek a szavak: „az ország politikai helyzetében szükséges egyes rendek és társadalmi helyzetek szerint“ világosabb magyarázatra szorulnak, mert homályos értelmű és következtelen szavak, ezért jelentésüket meg kell határozni és magyarázni.

- (24) Hajnóczy megjegyzése: Cum constitutio proprie dicta in regno non existat, educatio itaque huic adaptari nequit, et cum ex nostra improprie dicta constitutione, prout superius demonstratum est, nulla securitas, nullam commodum redundet, educatio quae huic conformis esset, vitiora foret, id quod legislatores sedulo evitare praecavere debent.

Mint hogy az országnak a szó szoros értelmében vett alkotmánya nincs, a nevelést tehát nem lehet ehhez alkalmazni, és minthogy a mi, helytelenül alkotmánynak nevezett rendszerünkben, ahogy fentebb kimutattam, híjával vagyunk minden biztonságnak és minden előnynek, az olyan nevelés, amely ehhez alkalmazkodnék, csak még rosszabb lenne, ezt pedig a törvényhozóknak mindenáron el kell kerülniök és óvakodniök kell tőle.

- (25) Hajnóczy megjegyzése: Generalia itaque seminaria post mortem magni Josephi 2. regis et imperatoris sublata, denuo restituenda sunt,²² ut ibidem clerus Hungariae aequalibus imbuatur principiis et anarchicae institutiones in seminariis dioecesanorum cessent. Nam quot diocesis, tot diversae sententiae, institutionis majoris vel minoris superstitionis et fanatismi gradus.

Tehát az általános szemináriumokat, amelyeket a nagy II. József király és császár halála után megszüntettek, újra fel kell állítani, hogy ott a magyar papság egységes elveket tanuljon, és megszűnjenek az anarchikus intézmények a püspöki szemináriumokban. Mert ahány egyházkerület van, annyiféle elv, berendezkedés, annyiféle foka a kisebb-nagyobb babonának és fanatizmusnak található.

²² II. József 1786-ban megszüntette az egyházmegyei szemináriumokat és Pesten központi papnövelőket létesített. 1790-ben rendeletét hatályon kívül helyezték és a papképzést ismét a püspökök kezébe adták.

parte ex altera curandum est, ne per nimium regnicolarum scholas altiores frequentandi nisum tales etiam a rure colendo, opificiis item et manufacturis, nec non re questionaria avocentur, (26) qui in his maximam reipublicam utilitatem adferre potuissent; in scholis contra altioribus, exiguo cum profectu et nulla procurandi hac via publici commodi spe versantur. Ad illud tamen

6° In deligendis objectis studiorum librisque scholasticis studiorum, in omnibus cujuscunque religionis scholis peculiariter reflectetur, ut cum publica litteraria instituta, omnibus absque discrimine religionis patere debeant, illa (excepta doctrina religionis et illis disciplinis, quae cum hac intime conjunctae sunt, quae cuique religioni uti supra dictum, propria esse debent) per cujuscunque religionis consortes juvenes, citra offendiculum audiri et ita nationalem educationem et institutionem, ubivis accipere possint. (27)

7° In scholis grammaticis, ubivis in regno Hungariae, lingua Latina adminiculo linguae Hungaricae doceatur, eademque lingua patria in cunctis aliis etiam institutis litterariis, in sequelam art. 7:1792 rite excolatur.²³ (28)

8° Statistica regni Hungariae²⁴ (29) et jus publicum ex genuinis fontibus et cohaeren

- (26) Hajnóczy megjegyzése: Metus hic est inutilis. Privilegia, exemptiones et immunitates nostrae abunde providerunt, ne hoc eveniat et omnes status eo suos intendunt conatus, ut ignobiles in profundissima educantur ignorantia et sagacissima suffocentur ingenia.

Ez a félelem fölösleges. Előjogaink, kiváltságaink és mentességeink bőségesen gondoskodtak arról, hogy ez elő ne forduljon és minden rend arra törekszik, hogy a nem-nemesek mélységes tudatlanságban nevelkedjenek és a tehetséges szellemeket elfojtsák.

- (27) Hajnóczy megjegyzése: Articulus iste spargit virus discordiae civilis, nec cum art. 4° combinari potest; si veram Christi salvatoris doctrinam sequi velimus, nonnisi ex unico fonte nobis omnibus mutua charitas amicitia unio concordia tranquillitas bibenda erit. Sed tunc omnia Jesuitarum sunt cassanda principia, omnes e regno populsanda ineptae sordidae superstitiones, cleri luxus destruendus, eis omnia bona immobilia auferenda, ex omnibus negotiis civilibus erunt excludendus, annatae et decimae tollendae, canonici stricta observantiae introducenda, denique totus clerus ad statum primitivum ecclesiae, secundum tenorem evangelici reducendus erit.

Ez a szakasz a polgárok közti egyenlenség mérgét hinti el és nem lehet összeegyeztetni a 4. szakasszal; ha a megváltó Krisztus igazi tanát akarjuk követni, csak egyetlen forrásból íhatjuk mindnyájan a kölcsönös szeretetet, barátságot, egyetértést, összetartást és nyugalmat. De akkor számítani kell a jezsuiták minden elvét, ki kell űzni az országból minden hitvány és sötét babonát, meg kell szüntetni a papság fényűzését, el kell venni tőlük minden ingatlant vagyont, ki kell őket zárni minden világi ügyből, el kell törölni az egyházi adót és tizedet, életbe kell léptetni a kánonjog szigorú betartását, egyszóval az egész papságot vissza kell vezetni az egyház eredeti állapotához az Evangélium szelleme szerint.

- (28) Hajnóczy megjegyzése: Articulus hic nihil determinat, cum art. 7:1792 etiam nihil determinet, nam et ibi non est pro lingua Hungarica certum tempus determinatum, sed tantum dicitur: „intra certum temporis periodum“, id quod ad infinita saecula intelligi et detorqueri potest. Determinandum est spatium temporis.

Ez a szakasz semmit nem határoz meg, minthogy már az 1792:7. törvénycikk sem határoz meg semmit, mert ott sem szab meg pontos időt a magyar nyelv számára, csak annyit mond: „egy bizonyos időn belül“; amit az idők végezetére is lehet érteni és elcsavarni. Meg kell határozni az idő terjedelmét.

- (29) Hajnóczy megjegyzése: Statistica regni nostri et jus publicum desideranda forent, sed ut haec maturescere possint, illimitata praeli libertas, cujus coarctatio jure humanitatis, libertati et fini civitatis adversa est, introduci debet.

Kívánatos volna országunk statisztikája és a közjog is, de hogy ezek megérlelődhessenek, ahhoz be kell vezetni a korlátlan sajtószabadságot, mert ennek megszorítása az emberiség jogaiba, a szabadságba és az állam célkitűzésébe ütközik.

²³ Az 1792:7. tc. a magyar nyelvet rendes tantárggyá nyilvánította az iskolákban.

²⁴ Statisztikán ebben az időben az államelértékértették, azaz azt a tudományt, mely ismértette az egyes országok földrajzát, történelmét, termékeit, iparát, kereskedelmét és lakosait, valamint alkotmányát és közigazgatását is.

ter constitutioni regni (30) ejusque legibus fundamentalibus tradatur, (31) et quemadmodum nemo ad opificia et minora etiam communitatum et civitatum officia post certam temporis periodum admittendus est, qui eorum saltem, quae in vernaculis scholis pro cuiusvis conditione traduntur notitiam non habent, ita publica seu comitatum seu dicasteriorum officia nemini conferantur, qui in disciplinis philosophicis, utpote in logica, metaphisica et philosophia morali, juridicis item, signanter in juris naturae, jure publico universali, jure aequae publico et privato nec non statistica regni Hungariae rite versatus, deque facto scientiae suae periculo, testimonio publico provisus non est; eo per expressum declarato: quod examina in scholis evangelicorum instituenda (32) ac testimonia per illos relate ad scientias ibidem in conformitate praemissorum generalium regni principiorum traditas extradanda, pro publicis et validis habeantur. (33)

9° Cum corpus gymnasticis potissimum exercitiis et ludis firmetur, natio porro stimulis etiam naturalibus ad militiam feratur. (34) Praeterae ex constitutione regni militandi et patriam defendendi obligatio (35) cuius incumbat, exercitia etiam corporalia et ludi gymnastici, quibus corpus firmatur et ad perforanda quaevis publica et militaria onera aptetur, (36) in publicis academiis et scholarum institutis, pro ratione aetatis et conditionis, studiosae juventutis inducantur; ea demum in singulis publicorum litterariorum institutorum locis politicae ratio ineatur, quae corruptionem morum et valetudinis destructionem quam optime antevertat. (37)

(30) Hajnóczy megjegyzése: et juri naturae.

És a természetjoggal.

(31) Hajnóczy megjegyzése: quas necdum habemus, prout nec constitutionem.

Ami még nincs meg nálunk, ahogyan az alkotmány sem.

(32) Hajnóczy megjegyzése: Haec omnia sunt de catholicis etiam intelligenda, sed restat questio, quoniam de probitate morum accipere debeant. Haec nota refertur ad art. 5um, ubi de privatis studiis agitur et sermo est.

Mindent a katolikusoknak is meg kell érteniök, de az a kérdés, miféle derék erkölcsökből kell részesülnök. Ez a jegyzet az 5. cikkre vonatkozik, ahol a magántanulásról van szó.

(33) Hajnóczy megjegyzése: Et officia non nativitatis splendori, sed talentis meritis virtutibus absque ulla discrimine conferantur.

A hivatalokat pedig ne a születés fénye szerint, hanem a tehetség, érdemek és jótulajdonságok alapján, minden egyéb megkülönböztetés nélkül adományozzák.

(34) Hajnóczy megjegyzése: Hoc est demonstrandum: promittitur quidem et offertur in diaeta vita et sanguis nobilium, sed nemo tamen ex his in persona sua bellatum pergit, sed sanguinem et vitam suam sanguine et vita ignobilium redimit.

Ezt kell kimutatni: az országgyűlésen ugyan a nemesek életét és vérét ígérk meg és ajánlják fel, de közülük senki sem megy személyesen háborúskodni, hanem saját életét és vérét a nem-nemesek életével és vérével váltja meg.

(35) Hajnóczy megjegyzése: Non ex constitutione regni, sed legibus pacti socialis sanctus; obligatio enim patriam defendendi ex pacto sociali, non nostra constitutione regni profluit.

Nem az ország alkotmánya, hanem a társadalmi szerződés törvényei szentesítették; ugyanis az a kötelezettség, hogy a hazát meg kell védeni, a társadalmi szerződésből, nem országunk alkotmányából származik.

(36) Hajnóczy megjegyzése: Pia haec sunt desideria, sed a tenerae aetate voluptatibus, mollitiei, commoditati asveti magnatum praepotentiorumque filii ad haec omnia perferenda vix ac ne vix quidem aptabuntur.

Ezek kegyes óhajok, de a főuraknak és hatalmasoknak kora gyermekesüktől kezdve élvezetekhez, elpuhultsághoz és kényelemhez szokott fiait nehezen, vagy egyáltalán nem lehet hozzáedzeni, hogy mindent elviseljék.

10° Prouti supra constitutum est, ne fundorum pro educatione et institutis litterariis destinatorum administratio a suprema regia inspectione, via politici regni dicasterii exercenda, ullo unquam tempore avellatur. Ita generatim inspectio et directio educationis publicae, cum publica regni administratione (38) intime conjuncta maneat et neque illa ulli statui aut conditioni regnicolarum instar monopolii concedatur; verum aptissima unice individua pro muniis directorum, professorum et magistrorum deligantur. Ut autem

11° Directores hi et professores publici scholarumque magistri majori cum zelo in gravissima hac administrandae reipublicae parte versentur, iidem (qua publici regni officiales considerentur apertusque sit iisdem ad quaevis publica regni munia consequenda campus, (39) si paria cum aliis merita et requisitas qualitates habuerint; (40) prout etiam illis, qui peculiariter in publica juventutis educatione semet distinxerint, aut eruditus lucubrationibus et operibus gloriam litteraturae Hungaricae auxerint, condigna praemia constituentur, (41) qui demum in his muniis consueserint, de congrua ad tempus vitae pensione prospiciantur.

12° Praestabilitis igitur his totius rationis publicae educationis et rei litterariae principiis, cum caeteroquin ordo tradendorum studiorum, delictus scholasticorum librorum coordinatio directionis rei litterariae et administrationis fundorum, hunc in finem destinatorum (semper tamen, uti supra constitutum est, sub inspectione Consilii Regii Locumtenentialis gerendae), (42) porro delectus directorum, professorum et aliorum in re littera-

- (37) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter omnes convictus sunt cessandi, nam ii erant putes omnis corruptelae morum.

Ebből következik, hogy minden konviktust meg kell szüntetni, mert ezek voltak minden erkölcsi romlottságnak forrásai.

- (38) Hajnóczy megjegyzése: Verba obscura nihil significantia, quae jam unum et alterum pro lubitu suo cujuscumque vices admiserim, detorquere potest. Definendae et clarius explicendae sunt voces „inspectio regia“ et „publica regni administratio“, ambarumque limites et activitates clarius determinandae.

Homályos és semmit sem jelentő szavak, amelyek közül bármelyiket kiki tetszése szerint egymásután kiforgathatja. Meg kell határozni és világosabban meg kell magyarázni a „királyi ellenőrzés“ és „az ország közigazgatása“ szavakat és világosabban körül kell írni mindkettőnek határait és működését.

- (39) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter non altiora munia sed majora salaria iisdem dentur et tunc saltem munia capessent, dum haec philosophis absque discrimine nativitalis conferentur, sed ista sunt pia desideria.

Ezek szerint ne magasabb állást, hanem nagyobb fizetést adjanak nekik és csak akkor nyerjék el a hivatalt, ha ezt a filozófusoknak és születési különbség nélkül adományozzák, de ez csak jámbor óhaj.

- (40) Hajnóczy megjegyzése: Nonnisi contradictiones et in sensu et verbis, merita enim per id, quod docuerint si non majora saltem habebunt et cum hi qualitates illas doceant, quas illi habere debent, qui munia capessunt, consequenter desipere est de eo dubitare, an institutiones qualitates requisitas habeant.

Ez csak ellentmondás a szavakban és az értelemben, ugyanis azáltal, amit tanítottak, legalább akkora érdemek lesznek, és mivel ezek olyan tulajdonságokra tanítanak, amelyeket hivatalra pályázóknak bírnok kell, következésképp ostobaság kételkedni abban, vajjon az intézményeknek megvannak-e a megkívánt tulajdonságaik.

- (41) Hajnóczy megjegyzése: Primo fundus praeparandus est, unde praemia constitui possint, hier gallopirt der Satell von dem Ross.

Először egy alapot kell létesíteni, amelyből jutalmakat lehessen kifizéni, itt lebukik a nyereg a lóróól.

- (42) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter ad consilium nonnisi philosophi celeberrimi nullis praepjudiciis imbuti adhibendi, sacerdotis et cujuscumque nominis religiosi et a civilibus officiis et ab educatione ex eo amovendi, quod nunquam vera praedicent et veritatis agnitio basim et fundamentum omnis societatis civilis esse debet.

Következésképpen a Helytartótanácsba csak minden előítéletől mentes, híres filozófusokat szabad felvenni, a papokat és másnemű szerzeteseket pedig a világi hivatalokból és a nevelésből el kell távolítani, mert sohasem az igazságot prédikálják, márpedig az igazság felismerése kell, hogy minden polgári társadalom pillére és alapköve legyen.

ria operantium individuorum, horum variae instructiones, status salarialis, disciplina denique juventutis scholasticae ob necessariam pro ratione temporum, variumque litteraturae progressum, objectum stabilis legis constituere nequeant, (43) consequenter executivae potestati committi debeant. Sua majestas sacratissima status et ordines clementer assecurare dignata est, se educationem et litterarium juventutis institutionem, quam semper inter primarias regii sui muneris curas habitura est, secundum praestabilita principia, via Consilii sui Regii Locumtenentialis (relate tamen ad scholas evangelicas utriusque confessionis unice in sensu praecitati art. 26 : 1791) (44) coordinaturam atque eorum etiam, quae circa specifica coordinationis puncta sibi per status et ordines regni proposita sunt, quoad fieri poterit, congruum usum facturam; cunctas demum fundationes hoc scopo factas, signanter autem illas, quae per^{a)} magnae memoriae imperatricem et reginam Hungariae apostolicam Mariam Theresiam, aviam suam, medio elargitorum in anno 1780 fundationalium privilegiorum, praesenti etiam articulo confirmatorum et in perpetuum stabilitorum, collocatae sunt, ad mentem art. 23 : 1791 aliarumque regni legum, sub inspectione antelati Consilii Regii Locumtenentialis administrari curaturam. (45) Ut autem

13° Universum publicum de modo educationis juventutis, totiusque coordinationis rei litterariae, quae cuivis patriae civi summe cordi esse debet, plenam cognitionem habere possit; ac si quaequam in executione occurrerent reflexiones, desideria regnicolarum et respective gravamina, seu suae majestati sacratissimae via legalium dicasteriorum pro congrua medela directe (46) repraesentari, seu etiam in regni comitiis pro ferendo legali remedio proponi valeant, atefate sua majestas una benigne disponet, ut cunctae hujusmodi ordinationes et introductiones, tam nunc illico quam successive etiam elargiendae, semper publicis typis edantur, atque ita ad cunctorum notitiam perveniant. (47)

- (43) Hajnóczy megjegyzése: Hic dicitur omnia haec objecta stabilis legislationis constituere non posset, articulo vero primo „pro perpetuum“ et stabil norma haec omnia sacratissimae suae majestati proponantur.

Itt azt mondja, hogy mindez nem képezheti az állandó törvényhozás tárgyát, az első szakaszban pedig mindezt mint „örök időkre“ szóló állandó szabályt javasolja Öfelségének.

- (44) Hajnóczy megjegyzése: Scholae debere in toto regno esse aequales, nam omnes patriae cives et filii unam eademque educationem nationalem habere debent, nam scopus et finis civitatis absque discrimine pro omnibus idem esse debet.

Az iskoláknak az egész országban egyenlőknek kell lenniök, mert a haza minden polgára és fia egyforma és ugyanolyan nemzeti nevelésben kell, hogy részesüljön, mert az állam céljának és rendeltetésének mindenki számára különbség nélkül ugyanannak kell lennie.

- (45) Hajnóczy megjegyzése: Superius regi attribuitur inspectio et directio, hic Consilium iterum sibi appropriat. Horatius dicit in Arte Poetica: „Obscuris lucem dare coget.“ Legislatorum officium ergo erit has obscuritates dilucidare et explicare.

Fentebb a királynak szánják a felülvizsgálatot és irányítást, itt ezt ismét a Helytartótanács sajátítja ki. Horatius mondja az Ars Poeticában: „Kényszerít majd, hogy a homályosra világosság derüljön.“ A törvényhozó feladata lesz tehát ezeket a homályos pontokat megvilágítani és megmagyarázni.

- (46) Hajnóczy megjegyzése: Ergo non directe, quam primum per legalia dicasteria representant. Horatius dicit in Arte Poetica: „In verbis etiam tenuis cautusque ferendis“, cautus certe oportet esse legesatores in selectio verborum, nam si verba non id indicent, quod significare deberent, aeternus erit semper fusio rerum.

Tehát nem közvetlenül, ha azt először a jogi hivatalokon keresztül mutatják be. Horatius mondja az Ars Poeticában: „A versbe beleszólt finom értelmű szavaknál is óvatosnak kell lenni“, a törvényhozóknak meg a szavak megválasztásában, mert ha a szavak nem azt jelzik, amit jelenteniök kell, örökös keveredés lesz belőle.

- (47) Hajnóczy megjegyzése: Legislatores generaliter paucis vocibus dicendo non nisi ad sequentis voces maxime in omnibus laboribus et operibus suis reflectere debent, natura, ratio, veritas, justitia, libertas, securitas, proprietas. Ex his vocibus constit omnis felicitas totius generis humani. Caeterum recommendantur legislatoribus

a) E szótól kezdve a Mária Teréziáról szóló sorokat Hajnóczy a margón vörös ceruzával jelölte meg, nyilván nemetszésé jeléül.

Hungariae ea carmina legenda, quae Montesquieu tomo 3o, libro 29., capitulo 16o egregie scribit et quae testamentum politicum Josephi 2i tomo 2o eleganter deducit, b) ²⁵ Erudimini qui iudicate terram.

A törvényhozóknak munkáikban és műveikben ügyelniök kell arra, hogy általában kevés szóval fejezzék ki magukat, nemkülönbön a következőkre: természet, értelem, igazság, igazságosság, szabadság, biztonság, tulajdon. Ezekből a szavakból fakad az egész emberi nem minden boldogsága. Azonkívül ajánlani kell a magyar törvényhozóknak azoknak a verseknek elolvasását, amiket Montesquieu 3. kötetének 29. könyvében a 16. fejezetben olyan remekül megírt és amit II. József politikai végrendeletének 2. kötete olyan szellemesen ad vissza: Művelődjetekek ti, akik itélkeztek a földön.

KOMLÓS ALADÁR:

VERS A FÖLDESURAK ELLEN A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL

Gyárfás Miklós író, körülbelül két évvel ezelőtt, egy budai antiquáriumban egy kézírásos régi verseskönyvet vásárolt. A 418 oldalas könyv — mint a „kegyes olvasó”-hoz intézett előszóból kiderül — Debrecen híres kollégiumában 1826-ban készült s magát meg nem nevező másolójának kedvenc verses és prózai olvasmányait tartalmazza. Legérdekesebb darabja *Az elnyomatott jobbágyok panasza földesurok ellen* c. költemény, a parasztsors egyik legjelentősebb megszólaltatása régi költészetünkben:

AZ ELYNYOMATTATOTT JOBBÁGYOK MIATYÁNKJA A FÖLDES UROK ELLEN

*Egy Fertelmes Nemzet szármozott közinkbe:
Tekints kegyelmesen hív könyörgésinkbe
Miatyánk!
A Te országból magokat hazudják
Lenni; Oh Fájdalom pedig azt se tudják
Ki vagy.
Magyarok Istene! Ki tudsz kegyes lenni!
E nemzetet kérünk, hogy ne hagyj bémenni
A Mennyekbe.
Rút gonoszságokat említvén meghülök;
Mert nem találkozik talán, ki közzülök
Megszentellessék.
Ha mind keresnénk is, mégsem találtatnék
Oly nemzet, mely által inkább motskollatnék
A Te neved.*

b) Kihúzza: *Recommendatur praeterea pro lectione libri sequentes.*

²⁵ Montesquieu *De l'esprit des lois* c. munkája XXIX. könyvének 16. fejezete általában a törvényhozóhoz szól és azokat a szempontokat sorolja fel, amelyeket valamely törvény megszövegezésénél szem előtt kell tartaniok (Choses a observer dans la composition des lois). — A *Testament politique de l'empereur Joseph II. roi des Romains* (I—II. Bécs, 1791) c. munka, a címe alapján seithető vonatkozásoktól teljesen eltérően, az európai népeknek a zsarnok uralkodók elleni harcáról nyújt ismertetést, s közben a francia felvilágosodás, sőt már a forradalom eszméi alapján, jellemzi a despotizmust, vázolja a minden polgárt megillető szabadságjogokat, legvégül pedig leközi a francia forradalomnak az emberi jogokról szóló deklarációját. Martinovics Ignác 1796-ban a bíróság előtt azt vallotta, hogy ő a munka szerzője, ez azonban egészen valószínűlen. (ld. Benda Kálmán. *A magyar jakobinusok iratai*. II. Bp. 1952. 771. l.) A Montesquieu idézett fejezetében mondottakkal azonban nem foglalkozik a *Testament politique*. Lehetséges, hogy Hajnóczy a II. kötetben található általános fejtegetésre gondolt, mely „Coup-d'oeil sur les causes générales qui entretiennent les gouvernements dans leurs vices et sur les obstacles qui supposent a une réforme” címen hosszasan fejtegeti, hogyan kell a kormányzatoknak a reformok útjában lévő akadályokat elhárítaniok. (II. 328. s. köv. 1.)